

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет Психології
Кафедра практичної психології та психодіагностики

СИЛАБУС
навчальної дисципліни циклу професійної підготовки

Психологічний супровід осіб з обмеженими можливостями

підготовки Магістрів
спеціальності 053 Психологія
освітньо-професійної програми Практична психологія (психологічне
консультування та психотерапія)

Силабус навчальної дисципліни
для денної форми навчання

Силабус навчальної дисципліни «Психологічний супровід осіб з обмеженими можливостями» підготовки магістрів, галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки, спеціальності 053 Психологія, за освітньо-професійною програмою Практична психологія (психологічне консультування та психотерапія)

Розробник: Грицюк І.М., кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри практичної психології та психодіагностики Волинського національного університету імені Лесі Українки

**Силабус навчальної дисципліни затверджено на засіданні кафедри
Практичної психології та психодіагностики**

Протокол №2 від 08.09.2021 р

Завідувач кафедри:

Людмила МАГДИСЮК

I. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Таблиця 1

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітня програма, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
Денна форма навчання	05 Соціальні та поведінкові науки 053 Психологія 053 Психологія Практична психологія (психологічне консультування та психотерапія) Магістр	Нормативна
Кількість 4 годин/кредитів 120 год		Рік навчання 1
		Семестр 2-ий
ІНДЗ: €		Лекції 24 год.
		Практичні 24 год.
		Лабораторні -
		Самостійна робота - 60
Мова навчання українська		Консультації 12 год.
	Консультації до екзамену год	
	Форма контролю: екзамен в 3 семестрі	

II. Інформація про викладача

ППП Грицюк Ірина Михайлівна

Науковий ступінь кандидатка психологічних наук

Вчене звання доцентка

Посада доцентка кафедри практичної психології та психодіагностики

Контактна інформація: мобільний телефон +380505392867; електронна адреса hrytsuyk_ira@ukr.net

Дні занять понеділок та четвер.

Консультації з навчальної дисципліни проводяться протягом семестру в четвер та п'ятницю. В разі додаткової потреби здобувача в консультації час погоджується з викладачем.

III. Опис дисципліни

Анотація. Навчальна дисципліна «Психологічний супровід осіб з обмеженими можливостями» займає важливе місце у системі психологічної освіти, оскільки знання, що набуваються в ході засвоєння даного курсу, є значимими і дозволять в майбутньому активно включатись в психолого-педагогічний процес задля соціально-психологічного розвитку осіб з обмеженими можливостями.

У даному курсі представлені сучасні погляди на актуальні проблеми психологічних аспектів інвалідності; відношення особистості хворого до самої проблеми, до себе, до оточуючих та взагалі до соціуму. Особистість хворого виступає як центральна проблема у взаємовідносинах інваліда та громади.

Пререквізити: Вивчення дисципліни базується на дисциплінах загального та професійного циклів підготовки попередніх років навчання: загальна психологія, основи практичної психології, експериментальна психологія, психодіагностика.

Постреквізити: вступ до спеціальності, психотерапія,.

Метою викладання навчальної дисципліни «Психологічний супровід осіб з обмеженими можливостями» є виявлення і з'ясування досягнень психології інвалідності протягом тривалого періоду її становлення і розвитку: оволодіння сучасними і перспективними напрямками розробок і досліджень з питань психології людини з обмеженими можливостями, зокрема методи дослідження психологічних особливостей людини з різними психофізичними порушеннями, а також представлення загальної характеристики інвалідів як соціальної групи; розкриття загальних аспектів реабілітації людей з обмеженими можливостями, основні завдання психологічної реабілітації в роботі з даною категорією осіб, проблеми сімейного виховання дітей, а також методи корекції в системі психологічної допомоги людям з обмеженими можливостями; висвітлення основних теоретичних та практичних аспектів психології інвалідності в ракурсі змістовного аналізу фізіологічних механізмів психічної активності

Основними завданнями вивчення дисципліни «Психологічний супровід осіб з обмеженими можливостями» є:

1. Ознайомити студентів з традиційними та новітніми визначеннями понять «інвалід» та «інвалідність» у вітчизняній та зарубіжній літературі.
2. Ознайомити студентів з основними категоріями життєдіяльності осіб з обмеженими можливостями.
3. Допомогти студентам у оволодінні навичками складання індивідуальної програми реабілітації для інвалідів з різними психофізичними порушеннями.
4. Познайомити студентів з різними формами корекційної, індивідуальної, групової роботи з людьми, що мають інвалідність.
5. Розширити уявлення про роботу із сім'ями, в якій перебуває особа з обмеженими можливостями.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні знати :

- фундаментальні положення і прикладні аспекти психології інвалідності;
- основні психологічні терміни й поняття інвалідності;
- психофізіологічні основи індивідуальних відмінностей осіб з обмеженими можливостями:

- сучасне бачення процесів і станів особистісного функціонування під впливом інвалідності;

- основні види робіт з людьми з обмеженими можливостями;
- основи психічного і фізичного здоров'я;
- реабілітаційні потенціали здоров'я.

Уміти:

- формувати комплекс психодіагностичних процедур з метою оцінки особистісних якостей, психічних станів і процесів осіб з обмеженими можливостями;

- визначати особливості нозології захворювань і їх вплив на психологію особистості;

- визначати зміни в особистісно-соціальній сфері в залежності від інвалідності;

- володіти спеціальною термінологією і методикою наукової дискусії;
- застосовувати набуті знання основних видів роботи з інвалідами;
- визначати рівень фізичної і розумової працездатності.
- володіти методикою складання індивідуальної програми реабілітації.

IV. Результати навчання (Компетентності)

Загальні компетентності:

ЗК1. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК2. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК3. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.

ЗК7. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

ЗК8. Навички міжособистісної взаємодії,

ЗК9 Здатність працювати в команді.

ЗК-15. Здатність оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності

СК2. Здатність до ретроспективного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ.

СК3. Здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків.

СК4. Здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел.

СК8. Здатність організовувати та надавати психологічну допомогу (індивідуальну та групову).

СК9. Здатність здійснювати просвітницьку та психопрофілактичну відповідно до запиту.

СК10. Здатність до підготовки та презентацій наукового-дослідницького

матеріалу для проінформованої аудиторії.

СК11. Здатність дотримуватися норм професійної етики.

СК12. Здатність до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку.

Програмні результати навчання

ПР1. Аналізувати та пояснювати психічні явища, ідентифікувати психологічні проблеми та пропонувати шляхи їх розв'язання.

ПР2. Розуміти закономірності та особливості розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань.

ПР9. Пропонувати власні способи вирішення психологічних задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання.

ПР10. Формулювати думку логічно, доступно, дискутувати, обстоювати власну позицію, модифікувати висловлювання відповідно до культуральних особливостей співрозмовника.

ПР11. Складати та реалізовувати план консультативного процесу з урахуванням специфіки запиту та індивідуальних особливостей клієнта, забезпечувати ефективність власних дій.

ПР12. Складати та реалізовувати програму психопрофілактичних та просвітницьких дій, заходів психологічної допомоги у формі лекцій, бесід, круглих столів, ігор, тренінгів, тощо, відповідно до вимог замовника.

ПР13. Взаємодіяти, вступати у комунікацію, бути зрозумілим, толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові відмінності.

Структура навчальної дисципліни представлена у вигляді таблиці 1.

Таблиця 2

№	Назви змістовних модулів і тем	Кількість годин,						
		У тому числі						
		усього	Лекції	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Консультації	Самостійна робота	Ф/К бали
Змістовний модуль 1. <i>Теоретико-методологічні основи психології людини з обмеженими можливостями у спеціальній психології</i>								
1	Тема 1. Введення в психологію інвалідності. Наукові підходи до проблеми психології людини з обмеженими можливостями	8	2	2			4	ДБ/3

2	Тема 2. Проблеми психології інвалідності. Історичний екскурс в розуміння особливостей піклування за людьми з особливими потребами	8	2	2			4	ДБ/3
3	Тема 3. Особливості розвитку людини з різними психофізичними порушеннями	10	4	2			4	ДБ/3
	Тема 4. Психологічні особливості і зміни особистості у людей з обмеженими властивостями. Ставлення хворого до хвороби	8	2	2			4	ДБ/3
5	Тема 5. Переживання хвороби у часі. Психологічні аспекти емоційного напруження у онкохворих	8	2	2			4	ДБ/3
7	Разом за змістовним модулем I	42	12	10			20	МКР 1/20 35
Змістовний модуль 2. Основи психологічної реабілітації осіб з різними психофізичними порушеннями								
9	Тема 1. Критерії визначення груп інвалідності. Поняття про медико-соціальну експертизу (МСЕ)	8	2	2			4	ДБ/3
	Тема 2. Реабілітаційний потенціал особистості. Загальні психологічні аспекти реабілітації людини з обмеженими можливостями	10	2	2			6	ДБ/3
	Тема 3. Участь клінічного психолога у складанні програми реабілітації інваліда. Зміст індивідуальних програм розвитку дітей з особливими потребами	10	2	2			6	ДБ/3 МКР2 /20= 29
	Разом за змістовним модулем II	28	6	6			16	
Змістовний модуль 3. Психологічні особливості роботи психолога з дітьми з особливими потребами								
	Тема 4. Психологічні особливості роботи психолого-медико-педагогічних консультацій з дітьми з особливими потребами.	20	2	4		4	10	ДБ/6
	Тема 5. Психологічна структура готовності дефектолога та педагога до діяльності з дітьми з психофізичними порушеннями	18	2	2		4	10	ДБ/3
	Тема 6. Стан проблеми готовності батьків до взаємодії та прийняття особливостей хворої дитини..	12	2	2		4	4	ДБ/3

	Разом за змістовним Модулем III	50	6	8		12	24	МКР 3/20 ІНДЗ /4
	годин	120	24	24	-	12	60	100

Форма контролю*: ДС – дискусія, ДБ – дебати, Т – тести, ТР – тренінг, РЗ/К – розв’язування задач/кейсів, ІНДЗ/РС – індивідуальне завдання/індивідуальна робота студента, РМГ – робота в малих групах, МКР/КР – модульна контрольна робота/ контрольна робота, Р – реферат, а також аналітична записка, аналітичне есе, аналіз твору тощо.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Сенсорна практика в роботі з людьми з обмеженими можливостями.
2. Дитина та сенсорна інтеграція. Розуміння прихованих проблем розвитку.
3. Розлади аутичного спектру.
4. Нейрокорекція в дитячому віці.
5. Створення програм реабілітації для дітей різних нозологій
6. Створення програм психологічної реабілітації для дорослих різної нозології.
7. Інклюзія та її особливості
8. Робота психолога в інклюзивному класі.
9. АВА терапія
10. Використання арттерапевтичних технік з особами з обмеженими можливостями.

IV. Політика оцінювання

Політика викладача щодо студента

Вимоги викладача:

- обов’язкове відвідування навчальних занять;
- активність студента під час практичних занять;
- своєчасне виконання завдань самостійної роботи;
- виконання модульних контрольних завдань;
- відпрацювання занять, що були пропущені або не підготовлені (незадовільні оцінки) на консультаціях;

Не допустимо:

- пропуск занять без поважних причин;
- запізнення на заняття;
- користування мобільним телефоном, планшетом чи іншими мобільними пристроями під час заняття (за винятком дозволу викладача при необхідності виконання певних завдань, передбачених навчальною дисципліною);
- порушення дисципліни;

- списування та плагіат.

Поточний контроль проводиться на кожному практичному занятті. Він передбачає оцінювання теоретичної підготовки здобувачів вищої освіти із зазначеної теми (у тому числі, самостійно опрацьованого матеріалу) під час роботи на практичних заняттях та набутих навичок під час виконання завдань практичних робіт. Критерії поточного оцінювання знань здобувачів на практичному занятті (оцінюється в діапазоні від 0 до 3 балів): 3 бали – завдання виконане в повному обсязі, відповідь вірна, наведено аргументацію, використовуються професійні терміни. 2 бали – завдання виконане, але обґрунтування відповіді недостатнє, у звіті допущені незначні помилки. 1 бал – завдання виконане частково, допущені значні помилки. 0 балів – завдання не виконане. Викладачем оцінюється повнота розкриття питання, цілісність, системність, логічна послідовність, вміння формулювати висновки, акуратність оформлення письмової роботи, самостійність виконання.

Модульна контрольна робота є складовою поточного контролю і здійснюється через проведення аудиторної письмової роботи у вигляді тестів та переліку запитань під час проведення останнього практичного заняття в межах окремого залікового модуля. Кожен варіант модульної контрольної роботи складається з тестових питань, та питань, які вимагають широкої відповіді. Відповіді на поставленні питання слухачів повинні відображати вільне володіння обсягом матеріалу передбаченим програмою, зокрема, вміти застосовувати його на практиці.

Критерії оцінювання знань здобувачів при виконанні контрольних робіт (оцінюється в діапазоні від 0 до 20 балів): 20-балів – на всі запитання модульної контрольної. Контрольна складається з 3 запитань, кожне запитання оцінюється в 10 балів. За об'єктивних причин (наприклад, хвороба, працевлаштування, міжнародне стажування) навчання може відбуватись в он-лайн формі за погодженням із керівником курсу.

Політика щодо академічної доброчесності

Дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає:

- Самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання;

- Посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей;

- Дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; дотримання принципів та положень Етичного кодексу психолога (<http://nsj.gov.ua/files/1448287570%D0%95%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%00%B8%D0%B9%20%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B0.docx.pdf>);

- Надання достовірної інформації про результати власної (наукової, творчої) діяльності, використані методики досліджень і джерела інформації.

За порушення академічної доброчесності (плагіат, фальсифікація, списування, обман тощо) здобувачі освіти можуть бути притягнені до академічної відповідальності: повторне проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік тощо); повторне проходження відповідного освітнього компонента освітньої програми; відрахування з Університету.

Усі письмові роботи перевіряються на наявність плагіату і допускаються до захисту із коректними текстовими запозиченнями не більше 25%. Списування під час контрольних робіт та екзаменів заборонені (в т.ч. із використанням мобільних пристроїв). Мобільні пристрої дозволяється використовувати лише під час он-лайн тестування (наприклад, програма Kahoot).

Політика щодо дедлайнів та перескладання

Роботи, які здаються із порушенням термінів без поважних причин, оцінюються на нижчу оцінку (75% від можливої максимальної кількості балів за вид діяльності балів). Перескладання модулів відбувається за наявності поважних причин (наприклад, лікарняний).

V. Підсумковий контроль

На іспит виносяться основні питання, що потребують творчої відповіді та уміння синтезувати отриманні знання і застосовувати їх під час розв'язання практичних задач.

Форма проведення іспиту –екзамен.

1. Основні соціально-психологічні підходи до проблеми психології людини з обмеженими можливостями.
2. Поняття «інвалід» та «інвалідність».
3. Основні бар'єри, які ставить перед людиною інвалідність (за О.І.Холостовою та Н.Ф.Дементьєвою).
4. Розкрити специфіку методів дослідження дітей з порушеннями функцій слуху
5. Розкрити специфіку методів дослідження дітей з порушеннями функцій зору
6. Наукові підходи до проблеми психології осіб з обмеженими можливостями.
7. Предмет і завдання спеціальної психології.
8. Методи дослідження психологічних особливостей людини з різними психофізичними порушеннями у спеціальній психології.
9. Загальна характеристика інвалідів (людей з обмеженими можливостями) як соціальної групи.

10. Історичний екскурс в розуміння особливостей піклування за людьми з особливими потребами.
11. Етіологія інвалідності.
12. Особливості проблеми інвалідності в Україні та світі.
13. Проблеми інвалідності та їх зв'язок з сучасним рівнем можливостей медицини.
14. Поняття про соціальні та медичні моделі інвалідності.
15. Соціально-психологічні особливості людини з порушеннями опорно-рухового апарату.
16. Особливості розвитку людини з порушенням інтелекту і психічними захворюваннями.
17. Соціально-психологічні особливості людини з порушеннями слуху.
18. Особливості розвитку людини з порушенням зору.
19. Соціально-психологічні особливості людини з порушеннями роботи внутрішніх органів.
20. Поняття про внутрішню картину хвороби (ВКХ).
21. Складові моделі хвороби.
22. Участь захворювання в побудові ВКХ.
23. Сторонни ВКХ.
24. Поняття ятрогенії.
25. Тип емоційних відносин хворого до хвороби (гіпнозогностичний і гіпернозогностичний).
26. Ставлення хворого до хвороби .
27. Небезпека фізичної хвороби та пошкодження мозку.
28. Зміна Переживань хворого в часі.
29. Передмедична та амбулаторна стадії.
30. Стаціонарний етап.
31. Встановлення інвалідності.
32. Прийняття хвороби.
33. Дезадаптивна поведінка.
34. Міри реабілітації.
35. Особливості періодів у психічному стані онкохворих.
36. Етапи психолого-педагогічної діагностики розладів розвитку в дітей.
37. Організація коригувальних занять і головні напрямки роботи з дітьми.
38. Робота психолога з родиною, що має дитину з обмеженими можливостями.
39. Дитячі неврози.
40. Критерії визначення груп інвалідності.
41. Поняття про медико-соціальну експертизу.
42. Функції та структура МСЕ.
43. Положення про індивідуальну програму реабілітації інваліда.
44. Порядок і умови розробки ІПР.
45. Роль і функції психолога в системі МСЕ.

46. Генетично обумовлена розумова відсталість.
47. Сімейна розумова відсталість.
48. Характеристики відсталості. Міжособистісний контекст.
49. Етіологія відхилення: внутрішньоособистісний та органічний аспект. Профілактика та її ефективність.
50. Загальні психолого-педагогічні аспекти реабілітації людини з обмеженими можливостями.
51. Основні завдання психологічної реабілітації людей з різними психофізичними порушеннями.
52. Психологічні проблеми сімейного виховання дітей з обмеженими можливостями.
53. Методи корекції в системі психологічної допомоги людям з обмеженими можливостями.
54. Робота психолога з картою індивідуальної програми розвитку.
55. Види індивідуальних корекційних програм.
56. Загальні рекомендації щодо побудови індивідуальних програм розвитку дітей з особливими потребами до 1 року.
57. Завдання психолого-медико-педагогічних консультацій.
58. Організаційно-функціональна структура діяльності ПМПК.
59. Особливості просвітньої психолого-педагогічної роботи з батьками членами ПМПК.
60. Індивідуальні навчально-корекційні заняття фахівцями ПМПК.
61. Особливості процедури діагностичного обстеження дитини в умовах ПМПК.
62. Значення сімейного виховання для розвитку дитини з особливими потребами.
63. Стилі сімейного виховання.
64. Особливості ставлення батьків до дитини з вадами розвитку.
65. Завдання і принципи роботи клінічного психолога з батьками.
66. Характеристика основних форм роботи дефектолога з батьками.
67. Методики діагностики батьківсько-дитячих відносин.
68. Врахування індивідуальних особливостей батьків при організації роботи з ними.
69. Розлади аутичного спектру
70. Використання АВА терапії
71. Методи арттерапії в інклюзії
72. Робота психолога в інклюзивному класі
73. Сенсорна інтеграція
74. Системний підхід в психології соціальних професій
75. Новина про порушення у дитини: перші реакції. Дородовий період. Роди. Післяпологовий період
76. Дитинство та юність: адаптаційні процеси. Типологія адаптації

- 77. Вплив на сім'ю, як на систему: стадії горя
- 78. Хронічний тягар. Стигма.
- 79. Сім'ї дітей з різними порушеннями. Ступені порушення
- 80. Вплив на братів та сестер. Проблеми самосприйняття
- 81. Контакт батьків та спеціалістів
- 82.Терапевтичні підходи: ефективний спеціаліст
- 83. Труднощі на шляху до ефективної допомоги
- 84. Індивідуальні види втручань
- 85.Поведінкові тренінги для батьків
- 86.Групові форми роботи
- 87. Дисфункціональна сімейна динаміка
- 88. Модель пристосування сім'ї до хронічної хвороби Роланда
- 89.Соціологічний підхід до розуміння та підтримки осіб з обмеженими можливостями та їх сімей
- 90. Індивідуальний план роботи з сім'єю.

VI

Оцінка в балах за всі види навчальної діяльності	Оцінка
90 – 100	Відмінно
82 – 89	Дуже добре
75 - 81	Добре
67 -74	Задовільно
60 - 66	Достатньо
1 – 59	Незадовільно

VII. Рекомендована література

- 1) Бочелюк В. Й., Турубарова А. В. Психологія людини з обмеженими можливостями [навч. посіб.]. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 264с.
- 2) Грицюк І.М. Діти з особливостями розвитку у звичайній школі. Соціально-моральний аспект становлення особистості. *Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 686. Педагогіка та психологія*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2014. С.24-30
- 3) Грицюк І.М. Особливості розвитку дитини з дитячим церебральним паралічем. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. Київ: Університет «Україна», 2013. С. 295- 298.
- 4) Клінічна психологія: [словник-довідник] / авт.-уклад. С. В. Діденко. Київ: Академвидав, 2012. 320 с.
- 5) Клопота Є. А., Бондаренко В. Г., Клопота О. А., Бондаренко С. А. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство:

громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти: [методичний посібник]. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 114 с.

6) Конопляста С. Ю., Сак Т. В. Логопсихологія: [навч. посіб.]. 2-е вид., стер. Київ: Знання, 2012. 293 с.

7) Луговський А., Сварник М., Падалка О. Реабілітаційний супровід навчання неповносправних дітей: [методичний посібник]. Львів: Колесо, 2008. 144 с.

8) Малкина-Пых И. Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 992 с.

9) Місяк С. А. Критерії ефективності реабілітації онкологічних хворих. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Київ.: Університет «Україна», 2004. С. 509-514.

10) Місяк С.А. Організація освіти осіб з фізичними вадами в Україні. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Київ: Університет «Україна», 2005. С.284-285.

11) Нижник Л., Сагірова О. Допомога дітям з особливими потребами. Київ: Ред. загальнопед. газ., 2004. 120 с.

12) Окамото Г. Основи фізичної реабілітації. Львів: Галицька видавнича спілка, 2002. 294с.

13) Основы специальной психологии: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / под ред. Л. В. Кузнецовой. 2-е изд., стер. Москва: Издательский центр «Академия», 2005. 480 с.

14) Поляк О. В. Проблеми соціальної реабілітації осіб з обмеженою дієздатністю – духовна реабілітація. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Київ: Університет «Україна», 2004. С. 466-473.

15) Пономаренко В. М., Гриценко Є. М., Гриценко М. І. Етапи та напрямки психологічної роботи з сім'ями дітей, що мають тяжкі вроджені вади розвитку. *Перспективи розвитку неонатології та перинатальної медицини в Україні. Неонатологія, хірургія та перинатальна медицина*. Т. V, № 4(18), 2015. С.5-11.

16) Селигман М. Обычные семьи, особые дети. Москва: Теревинф. 2019. 368 с.

17) Синьов В. М. Розумова відсталість як педагогічна проблема [навчальний посібник]. Київ: Знання, 2007. 345 с.

18) Синьова А. П. Тифлопсихологія: [Підручник]. Київ: Знання, 2008. 365 с.

19) Смолянинов А., Ванчова А. Рука-мозг. Київ: АПЛЕ, 2011. 109 с.

20) Социальный и эмоциональный интеллект: От процессов к измерениям / под ред. Д. В.Люсина, Д. В.Ушакова. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. 351 с.

21) Шапир В. Б. Новейший психологический словарь. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2007. 807 с.

22) Шипицына Л. М. «Необучаемый» ребёнок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. Санкт-Петербург: Речь, 2005. 486 с.